

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 2, Autumn and Winter 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2025.239761.1419>

Research Paper

The Iranian Voltaire or the Iranian Napoleon: A Conceptual Genealogy of the Constitutionalism-Monarchism Conflict in Qajar Iran

1. Seyed Ahmadreza Azmoun,^{ID} 2. Seyed Alireza Hosseini Beheshti^{ID}

1. PhD in Political Thought, Department of Political Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, (Corresponding Author), Email: ahmadreza.azmoon90@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Political Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, Email: a.hosseini beheshti@modares.ac.ir

Received: 2025/05/06 PP 132-157 Accepted: 2025/05/24

Abstract

This article investigates the genealogy of the concepts of liberty and despotism in modern Iran, focusing on their earliest narrative and conceptual formulations through the symbolic dyad of the “Iranian Voltaire” and the “Iranian Napoleon” as represented in Persian travelogues from the early Qajar period. Employing a composite theoretical framework that integrates Reinhart Koselleck’s conceptual history (*Begriffsgeschichte*), Quentin Skinner’s theory of speech acts, and Michel Foucault’s genealogy of discourse, the study demonstrates how key political concepts—such as *parliament*, *republic*, *liberty*, *nation*, and absolute monarchy—were formed within structures of semantic rupture and asynchronous temporalities unique to Iran’s encounter with modernity. Through a comparative reading of three seminal travelogues—*Tohfat al-Alam*, *Masir-e Talebi*, and *The Travelogues* of Mirza Saleh Shirazi—the paper shows how “liberty” was primarily conceived via the British model of constitutional monarchy and contrasted with the “French tumult,” while “Napoleon” emerged as a prototype of the strong, rational, and patriotic ruler. This symbolic dichotomy reappears in later political treatises, most notably in the writings of Akhundzadeh (as a proponent of parliamentarism) and al-Mousavi (as a defender of absolutism). The article argues that both positions, albeit antagonistic, were unknowingly shaped by a shared conceptual structure originally stabilized in the travelogues. Ultimately, the study aims to recover the latent conceptual discontinuities underlying the persistent crisis of liberty in Iranian political modernity.

Keywords: Absolutism, Constitutionalism, Freedom, Genealogy, Monarchy, Travelogue.

Citation: Azmoun, Ahmadreza, and Seyed Alireza Hosseini Beheshti. 2024. *French Specters in Qajar Iran: The Iranian Voltaire, the Iranian Napoleon, and the Conceptual Genealogy of the Monarchism-Constitutionalism Conflict*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 18, No 2, PP 132-157.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

This paper emerges from a foundational theoretical question: *From what horizons can one think the history of Iran?* At its core lies the crisis of liberty as a fundamental rupture in modern Iranian political thought. This rupture is not simply a matter of theoretical abstraction but a lived problem that has repeatedly shaped Iran's political transformations, from the Constitutional Revolution to the present. Crucially, to pose the question in this way is to recognize that any history is inseparable from the vantage point through which it is conceived and narrated. While dominant historiographies of Iranian modernity have explored state formation, nation-building, and the experience of modernity, they have largely neglected the conceptual history of liberty. This study argues that the crisis of liberty is not simply a matter of institutional absence but reflects a deeper failure to establish liberty as a coherent political concept grounded in the epistemic and institutional logic of modern thought. This research diverges from conventional frameworks by focusing on the genealogical tension between constitutionalism and monarchism under the broader theme of liberty's crisis. A central axis of this investigation is the underexplored figure of Arthur de Gobineau. Aside from a brief reference by Karim Mojtahedi (2004) and limited engagement by Ali-Asghar Mosleh (2002) and others, Gobineau's conceptual legacy has not been meaningfully integrated into studies of Iran's modern political imagination. This paper departs from race-based and interpretive genealogies to examine how the Voltaire/Napoleon duality functions as a mythological structure within Iranian political discourse. It also situates this analysis within broader representations of Europe in Iranian travelogues. While scholars such as Haeri (1995) and Tabatabai (2018) have highlighted the role of travel writing in introducing modern political concepts, existing studies focus primarily on England and the institution of parliament, and the symbolic role of Napoleon remains largely unexamined. Even in works like Tavakoli-Targhi's *Indigenous Modernity* (2016), which richly analyzes the political language of Qajar-era travelogues, the Voltaire/Napoleon pair and its connection to the liberty/despotism divide has yet to be placed at the center of inquiry.

Materials and Methods

This study employs an integrative methodological approach to analyze the conceptual struggle between "constitutionalism" and "monarchism" in Persian travelogues from the Qajar era. Primarily, Koselleck's conceptual history framework serves as the foundation for examining lexical transformations

within the texts. Koselleck (2004) conceptualizes terms not merely as linguistic tools, but as dynamic elements of social history that acquire meaning and undergo reconstruction within the tension between “horizon of expectation” (Erwartungshorizont) and “space of experience” (Erfahrungsraum). Complementing this structural analysis, Skinner’s approach to political discourse analysis is employed to understand historical actors’ intentions and the pragmatic context of conceptual usage. Skinner (2002) maintains that political texts should be studied as intentional speech acts rather than simply as documents for retrieving fixed conceptual meanings. However, the combination of Koselleck and Skinner alone cannot adequately analyze the invisible mechanisms of discursive order and the construction of political subjectivity in these texts. This limitation is particularly acute when confronting the profound epistemic shifts that characterized the Qajar encounter with the West. Therefore, Foucault’s genealogical approach is incorporated into the research framework. Foucauldian genealogy, in contrast to continuous and essentialist historiography, emphasizes conceptual discontinuities, heterogeneities, and rupture points, demonstrating how specific forms of knowledge, subjectivity, and normativity emerge within discursive formations, determining the possibilities of meaning production or suppression (Foucault, 1977). The synthesis of these three approaches enables a multilayered textual analysis: 1) semantic conceptual changes at the linguistic structural level (Koselleck); 2) the motivations and objectives of intellectual actors within their historical context (Skinner); and 3) the implicit rules of epistemic order and the discursive nature of Qajar political language (Foucault). Consequently, the present research attempts to transcend the boundaries of each approach, thereby facilitating a comprehensive understanding of the complex discourse surrounding modern political concepts in Qajar Iran - particularly in the context of Western conceptual transfer, encounters with modernity, and the asynchronous formulation of modern political thought. This model, therefore, does not seek to flatten these distinct methodologies but to place them in a productive dialogue, creating a robust analytical prism through which the multifaceted struggle within the texts can be illuminated.

Result and Discussion

If we interpret nationalist and Orientalist historiographies of Iran through the theoretical framework established by Arthur de Gobineau, we come to see that many of their core ambiguities, metaphors, and concepts stem from that very foundation. Thus, revisiting Gobineau’s thought is not a purely

historiographical endeavor, but a theoretical necessity for transcending his legacy and formulating an alternative conceptual approach to modern Iranian history in light of the crisis of liberty. Central to Gobineau's contribution is the dualism that would come to embody the broader intellectual conflict between despotism and liberty in modern Iranian thought, particularly through his analysis of how Iranians confronted two iconic figures of modern French civilization: Voltaire and Napoleon. Numerous studies have highlighted the formative role of travelogues in shaping the conceptual history of modern Iran. In the early Qajar era, travel writing was not only the dominant genre but effectively the sole discursive form enabling a synchronic engagement with European thought amid the asynchronicity of Iranian rationality. Early references to concepts such as liberty, parliament, and the myth of Napoleon entered Iranian discourse almost exclusively through travelogues. One of the earliest Persian travelogues to feature Napoleon and the parliament is *Tohfāt al-'Alam* by Shushtari. For him, revolution, parliament, council, and Napoleon form the four central motifs of his French narrative. His portrayal of Napoleon—imbued with reason, prudence, bravery, and authority—resonates with the archetype of the Iranian strong sovereign, albeit within a modern, foreign context. In his eyes, Napoleon was a necessary response to the chaos caused by councils and the collapse of royal authority. Abu Taleb Khan offered a more expansive and progressive account of the French Revolution. He explicitly positioned republicanism against monarchy and presented the parliament as a cornerstone of political legitimacy and power-sharing. In his narrative, Napoleon's rise signaled not simply a coup, but the gradual transformation from republican ideals to centralized, personal rule. However, Shirazi's travelogue framed Britain as a constitutional monarchy preserving order and freedom, while depicting France as the site of failed balance—oscillating between revolutionaries like Robespierre and authoritative figures like Napoleon. This dualism shaped later political visions of both constitutionalists and absolutists. Thinkers such as Akhundzadeh exemplified the conceptual rupture between republican modernity and nationalist romanticism. His critique of despotism and advocacy for constitutional monarchy underscored the inadequacy of traditional travelogue discourse and called for a new political-conceptual language. Conversely, thinkers like Al-Mosavi defended absolutism and condemned republicanism, yet paradoxically reproduced many of the conceptual structures introduced via travelogues. The resulting tension established a foundational break in Iranian political language. This fracture was never truly synthesized or overcome;

instead, it became the very battleground upon which competing visions of the nation-state were fought. As this discourse entered the national consciousness during the Constitutional Revolution, romantic nationalism increasingly served to legitimize one pole of the debate. Ultimately, however, with Reza Khan's rise, this tension resolved in favor of monarchism, reshaping Iranian nationalism into a vehicle for authoritarian rule.

Conclusions

This study examines the ideological clash between constitutionalism and monarchism in modern Iran, tracing its early unconscious formulation in Gobineau's works. By applying the Voltaire/Napoleon binary to Iranian political thought, the research constructs a genealogical narrative of this struggle, a key facet of Iran's crisis of liberty. Akhundzadeh's constitutionalism was undermined by romantic nationalism, antiquarian myths, and reliance on distorted concepts from travelogues. His ideas remained overshadowed by the Napoleonic paradigm, while Al-Mousavi epitomized its extreme form, defending absolute monarchy and rejecting republicanism. The failure to establish a coherent constitutionalist language led to the authoritarian rise of Reza Shah, a response to political chaos. Constitutionalists needed to disentangle key concepts from the corrupted discourse of travelogues and anti-constitutionalist rhetoric. However, internal weaknesses-particularly romantic nationalism and nostalgic mythmaking-further weakened the movement. Despite Akhundzadeh's pioneering role, he could not forge a durable constitutionalist language capable of firmly anchoring liberty and the rule of law in Iran's intellectual tradition. Thus, the struggle between constitutionalism and authoritarianism remained unresolved, shaping Iran's modern political trajectory. Consequently, the foundational binaries of this 19th-century discourse continue to echo in the nation's unresolved political debates, demonstrating the enduring power of these initially imported conceptual frameworks.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۸، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irjh.2025.239761.1419>

مقاله پژوهشی

ولتر ایرانی یا ناپلئون ایرانی: تبار نزاع مفهومی مشروطه خواهی و پادشاهی خواهی در ایران دوره قاجار

۱. سید احمد رضا آزمون، ۲. سید علیرضا حسینی بهشتی

۱. دکترای علوم سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، رایانامه: ahmadreza.azmoon90@gmail.com
۲. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: a.hosseini beheshti@modares.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۶ صص ۱۳۲-۱۵۷ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۳

چکیده

در این مقاله به مطالعه تبار مفاهیم «آزادی» و «استبداد» در ایران مدرن پرداخته شده است؛ مفاهیمی که نخستین اشکال روایی و مفهومی خود را در قالب تقابل دوگانه «ولتر ایرانی» و «ناپلئون ایرانی» در سفرنامه‌های فارسی دوره قاجار یافتند. بر بستر یک چارچوب نظری تلفیقی از تاریخ مفاهیم راینهارت کوزلک، تحلیل کنش گفتاری در سنت کوئنتین اسکینر و تبارشناسی نزد میشل فوکو، این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه صورت‌بندی مفاهیمی چون پارلمان، جمهوریت، آزادی، ملت و پادشاهی مطلقه در زبان سفرنامه‌ها و متون سیاسی متأخر قاجاری، بازتاب گسست‌ها و ناهمزمانی‌هایی بنیادین در تجربه مدرنیته ایرانی است. این مقاله از خلال تحلیل تطبیقی سه سفرنامه اصلی -تحفه العالم، مسیر طالبی و سفرنامه میرزا صالح شیرازی- نشان می‌دهد که مفهوم آزادی عمدتاً از خلال الگوی انگلستانی پارلمان و در تضاد با «فتنه فرانسوی» تعریف شد، حال آنکه ناپلئون به الگویی برای شاه مقتدر، عقل‌گرا و وطن‌دوست تبدیل گردید. این تقابل در آثار روشنفکرانی چون آخوندزاده (در مقام مدافع پارلمان) و الموسوی (در مقام مدافع سلطنت مطلقه)، به صورت جدالی نظری و مفهومی بسط یافت. مقاله نشان می‌دهد که هر دو سو در این جدال، ناخواسته درون زبان و منطق مفهومی‌ای سخن می‌گفتند که پیشتر در سفرنامه‌ها تثبیت شده بود. بدین ترتیب، پژوهش حاضر از یک سو تحلیلی تبارشناسانه از نحوه تکوین گفتمان‌های رقیب مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی عرضه می‌دارد و از سوی دیگر، ضرورت بازنگری در منابع مفهومی مشروطه‌خواهی ایرانی را نشان می‌دهد. این تحلیل گامی مقدماتی است برای بازبانی گسست‌های مفهومی پنهان در زبان تجدد ایرانی و بحران دائمی آزادی در آن.

واژه‌های کلیدی: آزادی، پادشاهی‌خواهی، پارلمان، گوینو، مشروطه‌خواهی، ناپلئون ایرانی، ولتر ایرانی.

استناد: آزمون، سید احمد رضا و سید علیرضا حسینی بهشتی (۱۴۰۴)، *ولتر ایرانی یا ناپلئون ایرانی: تبار نزاع مفهومی مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی در ایران دوره قاجار*، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۸، شماره ۲، صص ۱۳۲-۱۵۷.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

پرسش «ایران را چگونه باید فهمید؟» یا به بیانی دقیق‌تر، «امکان اندیشیدن به تاریخ ایران از چه افقی ممکن است؟» پرسشی نظری است که این مقاله در نسبت با آن شکل گرفته است. در پاسخ به این پرسش، این فرض بنیادین در کانون توجه قرار گرفته که یکی از اساسی‌ترین خطوط گسست در تاریخ اندیشه سیاسی ایران مدرن، بحران آزادی در سطوح زیستی و زبانی ماست. در تاریخ‌نگاری ایران مدرن، تلاش‌هایی برای فهم صورت‌بندی دولت، شکل‌گیری ملت، یا تجربه‌های تجدد انجام شده، اما آنچه اغلب از منظر تحلیلی غایب بوده، پیگیری تاریخ مفهومی «آزادی» و تحلیل ریشه‌های ساختاری امتناع آن در ایران مدرن است. بحران آزادی، در این معنا، نه صرفاً فقدان نهادهای آزاد، بلکه ناتوانی در «تثبیت زبان آزادی» در بستر سیاسی و فکری ایران است؛ یعنی وضعیتی که در آن، مفاهیم مدرن بدون پشتوانه معرفتی و نهادی‌شان، در زبان فارسی جای‌گیر می‌شوند و به واژگان سیاسی تبدیل می‌گردند، بی‌آنکه به منطق اندیشه مدرن تعلق یافته باشند. مفاهیمی چون «ملت»، «پارلمان»، «آزادی»، «انقلاب» و «قانون» و حتی «جمهوری» در لحظه ورود به زبان فارسی - عمدتاً از طریق ژانر سفرنامه و متون منورالفکری - در شبکه‌ای از مفاهیم سنتی چون «عدل»، «شورا»، «فتنه»، یا «پادشاه عدل‌ورز» بازتعریف شدند و بدین ترتیب، در تقابل یا تنش با معنای مدرن خود قرار گرفتند. این گسست در ترجمه مفاهیم، به پیدایش زبان سیاسی‌ای انجامید که در آن، آزادی نه به مثابه یک اصل بنیادین در سازمان سیاسی، بلکه گاه نشانه‌ای از آشوب و بی‌نظمی تلقی شد.

در این میان، مواجهه ایرانیان با غرب، به‌ویژه در قالب سفرنامه‌نویسی، بستری فراهم آورد که در آن شبح دو تصویر از فرانسه - یکی فرانسه ولتری، نماد خرد، پارلمان و جمهوریت؛ و دیگری فرانسه ناپلئونی، نماد قدرت، اقتدار و اصلاح از بالا - در ناخودآگاه تاریخی ایران مدرن رسوب یافت. این دو شبح، به عنوان قطب‌های متعارض مفهومی، نه فقط در ادبیات سفرنامه‌ها، بلکه در گفتمان روشنفکری و سیاست‌نامه‌نویسی دوره قاجار به نحوی بازنمایی شدند که می‌توان آنها را لحظه تکوین نزاع میان مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی دانست. بدین‌سان تأمل در نسبت ایران قاجاری با دوگانه فرانسوی ولتر/ناپلئون، در واقع تأملی در پیش‌تاریخ مفهومی نزاع میان آزادی و استبداد در تاریخ ایران است: ناپلئون در مقام پاسخ به آشوب آزادی‌خواهی بی‌مهاری؛ و ولتر در مقام یک شورشی تهدیدکننده نظم سنتی. این دوگانه که نخست در ادبیات گوبینو و سپس در متن سفرنامه‌های قاجاری باز تولید شد، بنیاد نمادین جدال سیاسی ایران را شکل داد: جدالی میان زبان آزادی و زبان اقتدار، میان مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی. این مقاله بر آن است که نشان دهد چگونه جدال سیاسی‌ای که در آستانه مشروطه در ایران شکل

گرفت، از دل همین ناهمزمانی در زبان مفاهیم مدرن و منازعه نمادین حول ناپلئون و ولتر سر برآورد. مقایسه سفرنامه‌های شوشتری، ابوطالب‌خان و میرزا صالح، در کنار رسائل روشنفکرانی چون آخوندزاده و منتقدانی چون حسین بن محمود الموسوی، نشان می‌دهد که مفاهیمی چون پارلمان، آزادی و ملت، چگونه در بسترهایی متناقض به کار گرفته شدند و در نتیجه، به واژگان مناقشه‌برانگیز تبدیل گشتند. تأکید این مقاله بر آن است که نزاع مشروطه/پادشاهی را نه صرفاً اختلافی سیاسی، بلکه نزاعی مفهومی بر سر زبان اندیشه سیاسی جدید در ایران تلقی کند. بدین ترتیب، بازاندیشی در تاریخ ایران مدرن، تنها با محوریت مفهوم آزادی و با تحلیل دقیق چگونگی ورود و استقرار آن در زبان و، شبکه اصطلاحات و ادبیات سیاسی-فکری ایرانی ممکن است. در این مقاله تلاش شده است با ترسیم زمینه‌های مفهومی و زبانی این بحران، گامی در مسیر «تاریخی کردن» خود مفهوم آزادی برداشته شود؛ مفهومی که فقدان آن، سنگ بنای بسیاری از بحران‌های نظری و سیاسی ایران معاصر است.

این پژوهش در تحلیل جدال مفهومی میان «مشروطه‌خواهی» و «پادشاهی‌خواهی» در سفرنامه‌های فارسی دوره قاجار، از رویکردی تلفیقی با سه سنت نظری شاخص در تاریخ‌نگاری مفاهیم و تحلیل گفتمان سیاسی بهره گرفته است. در گام نخست، رویکرد کوزلک به تاریخ مفاهیم (Begriffsgeschichte) مبنای تحلیل تحولات واژگانی در متون قرار می‌گیرد. کوزلک مفاهیم را نه صرفاً ابزارهای زبانی، بلکه عناصر متغیر و پویای تاریخ اجتماعی می‌داند که در شکاف میان «افق انتظار» (Erwartungshorizont) و «فضای تجربه» (Erfahrungsraum) معنا می‌یابند و بازسازی می‌شوند (Koselleck, 2004). بر این اساس، مفاهیمی چون «آزادی» یا «پارلمان» در سفرنامه‌ها، صرفاً واژگانی وارداتی نیستند، بلکه در فرایند انتقال و ترجمه، با دلالت‌های پیشامدرن و بومی درآمیخته و حامل تنش‌های معرفتی خاصی شده‌اند. هدف از به کارگیری این چارچوب، ترسیم پویایی تاریخی-مفهومی مفاهیم کلیدی در بستری است که در آن، ناهمزمانی تاریخی به عنوان ویژگی ساختاری دوران ابتدایی تکوین زبان مدرنیته سیاسی در ایران مطرح است.

در کنار این تحلیل ساختاری، رویکرد اسکینر به تحلیل گفتارهای سیاسی به منظور فهم نیت کنشگران تاریخی و بافت عمل‌گرایانه کاربرد مفاهیم به کار رفته است. اسکینر معتقد است متون سیاسی را باید در مقام کنش‌های زبانی که قصدیتی دارند، مطالعه کرد؛ نه صرفاً اسنادی برای بازیابی معناهای ثابت مفاهیم (Skinner, 2002). بنابراین در این پژوهش، کاربست مفاهیمی چون «آزادی»، «ملت» یا «مشورت» در سفرنامه‌ها و رسائل سیاسی، همچون اقداماتی زبانی برای مداخله در میدان سیاست و بازآرایی قدرت تعبیر شده‌اند. برای نمونه، می‌توان دریافت که چگونه در متون نویسندگان چون آخوندزاده یا میرزا صالح، دفاع از مشروطیت در قالب زبان ناسیونالیستی یا آموزه‌های روشنگری بازسازی شده، یا چگونه الموسوی در مقام مخالف جمهوری‌خواهی، با ارجاع به مفاهیم سنتی همچون امت یا

عدالت سلطانی، زبان جدید را به نفع گفتمان سلطنت مطلقه صادره می‌کند. با این حال، تلفیق رویکردهای کوزلک و اسکینر، به رغم کارآمدی تحلیلی‌شان، برای توضیح سازوکارهای عمیق‌تر شکل‌گیری مفاهیم و نحوهٔ برساخت گفتمان و سوژهٔ سیاسی، کفایت نمی‌کند. از این رو، پژوهش حاضر به صورت محدود اما هدفمند، از تبارشناسی فوکو نیز بهره گرفته است. تبارشناسی فوکویی، در مقابل تاریخ‌نگاری پیوسته و ذات‌گرایانه، بر آن است که گسست‌ها، ناهمگونی‌ها و نقاط شکست در تاریخ مفاهیم را برجسته سازد و نشان دهد که چگونه اشکال خاصی از دانایی، سوژگی و هنجار، در بستر گفتمان‌ها شکل می‌گیرند و امکان ظهور یا سرکوب معنا را تعیین می‌کنند (Foucault, 1977). از این منظر، مفاهیم نه به مثابه ابزارهایی برای فهم واقعیت، بلکه به مثابه سازوکارهایی برای تولید حقیقت و تنظیم مناسبات قدرت، تحلیل می‌شوند. به کمک این چارچوب می‌توان نشان داد که چرا در متون قاجاری، آزادی به مثابه فتنه تعبیر شده، یا چگونه دوگانهٔ ناپلئون/ولتر به دوگانهٔ پادشاهی مقتدر/آزادی پارلمانی ترجمه شده و درون گفتمان ناسیونالیستی بازآرایی گردیده است.

پیشینهٔ پژوهش

این پژوهش، چه در سطح مفاهیم مقدماتی و روش‌شناختی و چه در سطح تبارشناسی جدال مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی ذیل مفهوم بحران آزادی، بر آن است که مسیری تا حد امکان متفاوت از مسیر پژوهش‌های پیشین طی کند. نخست باید اذعان کرد که ادبیات پژوهشی تولیدشده دربارهٔ گوبینو در فضای مطالعات ایرانی، بسیار محدودتر از آن است که انتظار می‌رود. در عین حال، در هیچ‌یک از این آثار، نه به صورت‌بندی دوگانهٔ ولتر و ناپلئون در اندیشهٔ گوبینو توجهی شده و نه به تأثیرات مفهومی گوبینو در تکوین روایت‌های تداوم‌باور از تاریخ ایران؛ که هدف محوری این پژوهش است. تنها نمونه، کریم مجتهدی است که در مقالهٔ «شهرت تاریخی ولتر در ایران» (۱۳۸۳)، به روایت گوبینو از این دوگانه اشاره‌ای مختصر دارد. همچنین علی‌اصغر مصلح در «گوبینو و کربن در ایران با تمرکز بر رسالهٔ مذاهب و فلسفه در آسیای وسطی» (۱۳۸۱)، به نقش نظری گوبینو -در کنار هانری کربن- در ترسیم خطوط کلی گفتمان ایران‌اندیشی در دوره‌های بعدی پرداخته است. در مقاله‌ای از صدیقی، زاهد و آبادیان با عنوان «گوبینو، روشنفکران ایرانی و نظریه‌های آریایی‌گرایی و انحطاط» (۱۳۹۹)، به بررسی تأثیر آرای نژادگرایانهٔ گوبینو بر شکل‌گیری گرایش‌های آریایی‌گرایانه در میان روشنفکران ایرانی پرداخته شده است. نگارندگان پژوهش حاضر با عبور از این رویکردهای تبارشناسانهٔ نژادمحور یا تأویل‌محور، بر آن بوده‌اند تا با تمرکز بر کارکرد اسطوره‌ای دوگانهٔ ولتر و ناپلئون در زمینهٔ تاریخی ایران مدرن، به تبیین تازه از بحران آزادی و شکاف بنیادین میان استبداد و مشروطه‌خواهی دست یابند. فارغ از گوبینو،

پژوهش‌های متعددی درباره سفرنامه‌های محل بحث این مقاله - به‌ویژه با تمرکز بر بازنمایی اروپا و نهاد پارلمان - انجام شده است. با این حال، تاکنون هیچ‌یک از آنها به نسبت میان تصویر ناپلئون و مفهوم پارلمان در روایت‌های ایرانی توجه نکرده‌اند. عبدالهادی حائری در پژوهشی کلاسیک، به تحلیل بازنمایی آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در *تحفه العالم* و *مسیر طالبی* پرداخته است (حائری، ۱۳۷۴). همچنین سید جواد طباطبایی در چارچوب درک نظری خود از «تبدیل سفرنامه‌نویسان به متفکران قوم»، این سفرنامه‌ها را به دلیل نقش‌شان در انتقال مفاهیم اندیشه سیاسی مدرن و معرفی نهادهای اروپایی مدرن، واجد اهمیتی ویژه می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۷: ۲۲۵-۲۸۱). در برخی مقالات نیز مباحثی تفصیلی درباره مواجهه سفرنامه‌نویسان ایرانی با مفاهیم مدرن، به‌ویژه نهاد پارلمان مطرح شده است؛ از آن جمله فرجی و نصیری حامد (۱۴۰۰) و یعقوبی (۱۴۰۲). با این حال، تمرکز اصلی این پژوهش‌ها بر روایت ایرانیان از انگلستان است و نه فرانسه یا ناپلئون. در میان پژوهش‌هایی که به‌طور مشخص به روایت سفرنامه‌ها از انقلاب فرانسه پرداخته‌اند، می‌توان به کتاب *تجدد بومی و بازاندیشی تاریخ اثر محمد توکلی طرقي* اشاره کرد (توکلی طرقي، ۱۳۹۵). در این اثر هرچند تحلیلی پربار از پیوند میان روایت‌های سفرنامه‌ای، تحولات زبان سیاسی و تاریخ آگاهی در ایران قاجار ارائه شده، اما دوگانه خاص ولتر/ناپلئون و نسبت آن با منازعه آزادی/استبداد در کانون توجه آن قرار ندارد.

گوبینو و تاریخ ایران: بازخوانی برای عبور

اگر تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی و شرق‌شناسانه درباره ایران را ذیل بنیان‌های نظری گوبینو فهم کنیم، در خواهیم یافت که بسیاری از تذبذب‌ها، استعاره‌ها، انسدادها و مفاهیم محوری این دو سنت، از دل همین بنیاد برآمده‌اند. تاریخ‌نگاری‌های مدرن ایران با وجود تفاوت‌ها و تمایزهای درونی‌شان، همواره در مدار جاذبه یک انگاره اساسی گردش کرده‌اند: باور به نوعی تداوم در تاریخ ایران و استعاره معروف گوبینو از ایران به مثابه «سنگ خارا» (۱۸۵۹)، شالوده‌تخیلی و نظری این روایت‌ها را تشکیل می‌دهد؛ ایرانی که در برابر هر دگرگونی مقاومت می‌کند، اما در عین حال، حاوی شکلی از تداوم در دل بحران و زوال است. از این منظر، بازخوانی اندیشه گوبینو نه یک پروژه تاریخ‌نگارانه صرف، بلکه ضرورتی نظری برای عبور از او و تمهید مقدماتی برای تدوین یک رویکرد مفهومی بدیل برای فهم تاریخ ایران است. در این میان اما پرسش راهنما آن است که: چگونه می‌توان از رهگذر بازاندیشی در گوبینو، به الگویی مفهومی برای بازخوانی تاریخ ایران مدرن در پرتو بحران آزادی دست یافت؟ بخش مفهومی این مقاله، در واقع کوششی است برای صورت‌بندی نخستین گام‌های این حرکت نظری.

فارغ از بررسی‌های زندگینامه‌ای گسترده‌ای که می‌توان درباره گوبینو به دست داد، در اینجا تنها به یک

نکته اساسی بسنده می‌کنیم: نسبت فکری و نهادی میان گوینو و آلکسی دو توکویل. توکویل نه فقط استاد فکری گوینو، بلکه حامی عملی و نهادی او نیز بود (کمالی، ۱۳۷۶: ۴۹۷). این رابطه هرچند در نگاه نخست حاشیه‌ای به نظر می‌آید، اما در فهم خاستگاه‌های مفهومی اندیشه گوینو - به ویژه در نسبت با اندیشه محافظه‌کارانه و ضد انقلابی قرن نوزدهم فرانسه - واجد اهمیتی بنیادین است. مترجم انگلیسی مکاتبات گوینو و توکویل، در مقدمه خود نوشته است که تنش نظری این لحظه «توکویلی - گوینویی» - برای مثال، اختلاف بنیادی آن دو در باب مفهوم آزادی و دموکراسی - یکی از نخستین نمودهای تقابل فکری میان چپ و راست در اروپا بوده است (Tocqueville and Lukacs, 1959: 18-19). می‌توان سطح این مناقشه را فراتر از محدوده ایران گسترش داد و نامه‌نگاری میان گوینو و توکویل را به مثابه یکی از نخستین گسست‌های درونی در تاریخ شرق‌شناسی فهم کرد: گسستی که در مقابل انگاره دیرپای «ما متمدنان و شما بربران» قد علم می‌کند (کناوت، ۲۵۳۵: ۱۴). البته آنچه در اینجا حائز اهمیت ویژه است، آن است که جهت‌گیری این تنش مؤسس، برخلاف تصور رایج، نه ناظر به تکوین خودآگاهی غرب، بلکه معطوف به دگرگونی آگاهی ایران حاشیه‌نشین نسبت به غرب است.

در پرتو همین انگاره بنیادین است که رساله مناهب و فلسفه در آسیای وسطی نوشته گوینو به موقعیتی کلیدی در چارچوب بحث ما تبدیل می‌شود. این رساله که کمتر در کانون توجه پژوهش‌های شرق‌شناسی و ایران‌پژوهی قرار داشته، به زعم بسیاری از مفسران، بیانگر نوعی مواجهه انتقادی است با آنچه گوینو «روح آسیایی» و «عقل آسیایی» نامیده است (مصلح، ۱۳۸۱: ۴۰). اما آنچه برای بحث ما اهمیت دارد، صورت‌بندی دوگانه‌ای است که گوینو به میان آورده است؛ دوگانه‌ای که در گذر زمان به نماینده اصلی منازعه نظری میان استبداد و آزادی در تاریخ معاصر ایران تبدیل می‌شود؛ آنجا که گوینو شکل خاصی از مواجهه ایرانیان با دو چهره برجسته تمدن مدرن فرانسه - ولتر و ناپلئون - را تحلیل می‌کند. هدف این مقاله، نه ارزیابی درستی یا نادرستی نتایج فکری گوینو، بلکه تحلیل نحوه صورت‌بندی مفهومی دوگانه آزادی/استبداد در دستگاه نظری او و بازخوانی تاریخی - گفتمانی آن در نسبت با زمینه فکری و سیاسی ایران مدرن است.

ولتر ایرانی و ناپلئون ایرانی: گذار از دوگانه گوینو به آستانه مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی
گوینو به درستی میان «ولتر راستین» و «ولتری که ایرانیان می‌شناسند» تمایز قائل شده است که می‌توان از خلال آن، به بازتاب تصویر ایران در اندیشه ولتر و سایر متفکران عصر روشنگری نیز توجه داد (ر.ک. به: مسروی و دیگران، ۱۴۰۳). گوینو بر این باور است که تصویر ایرانیان از ولتر، عمدتاً برگرفته از روایت روس‌هاست و به همین دلیل تصویری ناقص و تحریف‌شده به‌شمار می‌آید. او نوشته است:

شخصی که شرح حال او [ولتر] را برای من نقل می‌کرد چنان با اطمینان صحبت می‌کرد که گویی سال‌هاست با او معاشر بوده است. او به من می‌گفت که ولتر نویسنده فرانسوی، مرد بسیار عجیبی یعنی یک آدم شیرین و اوباش و شورش‌طلب و به تمام معنی مفسده‌جو بوده است [...] در بازارها گردش کنان عربده می‌کشیده [...] مخصوصاً نسبت به آخوندها کینه عجیبی در دل داشت و [...] از تحقیر و استهزاء آنها فروگذار نمی‌کرد (گوبینو، [بی‌تا]: ۱۰۱).

گوبینو بلافاصله پس از نقل این روایت، بدون هیچ تحلیل یا توضیح مفصلی، به گزارش ایرانیان از ناپلئون پرداخته و نوشته است: «اکنون از شرح حال ولتر صرف نظر کرده و داستانی درباره شرح حال ناپلئونی که در ایران معروف شده است، نقل می‌کنم» (گوبینو، همان، همان جا). در ادامه، از قول یکی از مقامات عالی‌رتبه در یکی از شهرهای سواحل خزر چنین روایت کرده است: ناپلئون پادشاه بسیار متهوری بوده و در شجاعت و مراتب دانش و خرد نظیر نداشته است. در ازمنه گذشته ابداً کسی پیدا نشده است که به گرد او برسد. اسکندر ذوالقرنین و پتری (مقصود پتر کبیر است) سگ او هم محسوب نمی‌شوند. از همه بالاتر و مهم‌تر، هوش و فراست ذاتی اوست (همان، ۱۰۲).

این روایت‌های دوچهره، تصویری دوگانه از مدرنیته در ذهن ایرانی پدید می‌آورند؛ از یک سو، ولتر به مثابه چهره‌ای انقلابی، شورش‌طلب و دشمن روحانیت است؛ و از سوی دیگر، ناپلئون به عنوان اسطوره اقتدار، خرد و فرمانروایی. در این دوگانه، شکافی معرفتی میان حکومت قانون و آزادی و حکومت قدرت و استبداد، در ناخودآگاه ذهنیت سیاسی شکل می‌گیرد. می‌توان صورت‌بندی گوبینو از دوگانه ولتر و ناپلئون را صورتی مقدماتی از چهره ژانوسی مدرنیته ایرانی تلقی کرد: از یک سو مدرنیته‌ای مبتنی بر قانون، نقد و آزادی؛ و از سوی دیگر مدرنیته‌ای بناشده بر اقتدار، نبوغ فردی و فرمانروایی نظامی. هدف این نوشتار از بازخوانی این روایت‌ها، خاستگاه‌زدایی از این دوگانه و بازفهم آن در زمینه تاریخ جدال آزادی و استبداد در ایران مدرن است. به منظور تمهید پاسخی اولیه به پرسش محوری مقاله (یعنی چگونه می‌توان ایران مدرن را از منظر بحران آزادی بازخوانی کرد؟)، نخستین گام ارائه تصویری از منازعه مفهومی و تاریخی مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی در عصر قاجار است. با توجه به اینکه دوگانه یادشده نه صرفاً تمثیلی ذهنی، بلکه واقعیتی تاریخی در سیر تکوین ایران مدرن است، پیش از پرداختن به نمودهای این جدال در عصر قاجار، روایت تبارشناسانه‌ای از نحوه تکوین آن در متون سفرنامه‌نویسان ایرانی ارائه خواهیم کرد.

تاریخ پارلمان و اسطوره ناپلئون در ایران

در بسیاری از پژوهش‌ها به نقش سفرنامه‌ها در تکوین تاریخ مفاهیم ایران مدرن اشاره شده است. در این میان، شاید مهم‌ترین صورت‌بندی نظری متعلق به سیدجواد طباطبایی باشد که در چارچوب نظریه انحطاط ایران، سفرنامه‌نویسان دوره‌ی قاجار را «متفکران قوم» نامیده است؛ عنوانی که بر جایگاه محوری آن‌ها در تکوین آگاهی تاریخی و انتقال مفاهیم جدید دلالت دارد (ر.ک. به: طباطبایی ۱۳۹۵: ۲۱۱-۲۷۰؛ به‌ویژه ص ۲۵۰؛ نیز همو، ۱۳۹۷: ۲۲۵-۲۸۰). اصطلاح «متفکران قوم» به احتمال بسیار دست‌کم در این تداول، نخستین بار از سوی رضا داوری اردکانی در کتاب *مقام فلسفه در دوره تاریخ ایران اسلامی* (۱۳۵۶) به کار رفت، با این هدف که نشان دهد چگونه عرفان و تصوف به جریان غالب اندیشه در ایران تبدیل شدند. طباطبایی با الهام از این تعبیر، کوشید تا در نظام مفهومی تاریخ انحطاط ایران، متفکران هر دوره را به مثابه بازتاب عقلانیت مسلط و رابطه آن با نصوص سنتی تحلیل کند. همسو با طباطبایی می‌توان گفت در نیمه نخست دوران قاجار، سفرنامه‌نویسی را می‌توان نه فقط یکی از ژانرهای غالب، بلکه در واقع یگانه قالبی دانست که در آن نحوی از همزمانی با تحولات اندیشه اروپایی، در دل ناهمزمانی عقل ایرانی، ممکن شده بود. از همین رو، می‌توان ادعا کرد که نخستین نشانه‌های ظهور مفاهیمی چون آزادی، پارلمان و اسطوره ناپلئون - به عنوان وجوهی از آگاهی متأثر از اروپا - در ایران، صرفاً از مجرای سفرنامه‌ها قابل ردگیری است. سفرنامه‌ها را باید نخستین ژانر خام غرب‌شناسی در ایران دانست؛ ژانری که در نیمه نخست قرن نوزدهم، تصویر ایرانی از اروپا را در قالب واژه‌هایی چون «فرنگ» و «یورپ» صورت‌بندی کرد. این تحول زبانی، آغاز فرایندی بود که در آن مفهوم «فرنگ» - که سابقه‌ای طولانی در سنت فارسی دارد و احتمالاً ریشه در جنگ‌های صلیبی و مواجهه با مسیحیان سفیدپوست دارد - به تدریج جای خود را به «اروپا» به مثابه یک واحد فرهنگی و سیاسی مستقل داد.

روایت پارلمان و ناپلئون در تحفة العالم شوشتری

نخستین متن در ژانر سفرنامه‌نویسی ایرانی که در آن، روایتی از تلاقی ناپلئون و پارلمان ارائه شده، *تحفة العالم* نوشته عبداللطیف شوشتری، زاده شوشتر در سال ۱۱۷۲ ق است. باید توجه داشت که روایت شوشتری از اروپا، نه محصول تجربه مستقیم، بلکه نوعی سفرنامه خیالی یا برساخته است؛ امری که نه تنها از ارزش تحلیلی آن نمی‌کاهد، بلکه بر اهمیت آن در چارچوب بحث این پژوهش می‌افزاید. *تحفة العالم* بازتاب مواجهه‌ای خام و غیرنظری از سوی عقل ایرانی قاجاری با مفاهیمی است که از رهگذر تماس‌های استعماری وارد ایران شده بودند. همین فاصله معرفتی و خصلت روایی گاه «خیالی» متن، به‌ویژه در تحلیل نحوه صورت‌بندی دوگانه پارلمان/ناپلئون اهمیت می‌یابد. چنان که در ادامه خواهیم دید،

لغزش‌های زبانی و مفهومی اثر، دقیقاً در نقطه تلاقی سه مؤلفه پدیدار می‌شوند: روایت انقلاب فرانسه؛ درک پارلمان‌های فرانسوی و انگلیسی؛ و تصور از ناپلئون. بدین سان اسطوره ناپلئون ایرانی از همان آغاز، با انگاره ایرانیان از پارلمان در هم تنیده است.

انقلاب، پارلمان، شورا و ناپلئون، چهار کانون اصلی روایت شوشتری از فرانسه است؛ کانون‌هایی که در سفرنامه‌های بعدی نیز تکرار و بازتفسیر می‌شوند. لحظه توجه به انقلاب فرانسه در ژانر سفرنامه‌های قاجاری را می‌توان لحظه‌ای تعیین‌کننده در تاریخ تکوین مفهوم «انقلاب» در ایران دانست. شگفت آنکه شوشتری روایت خود را حدود ده سال پس از وقوع انقلاب فرانسه نگاشته و هرچند توجه مستقلی به خود مفهوم «رولوسیون» ندارد، اما منشأ انقلاب را موضوع اصلی تحلیل خود قرار داده و نوشته است: ده سال قبل از این، مردم از ظلم پادشاه به تنگ آمده، استدعای شورا و طریقه انگلیسیه را نمودند. پادشاه از این امر سر باز زده، فرمان به قتل جمعی کثیر از گناهکار و بیگناه داد. عوام به شورش برآمدند و پادشاه را با زن و فرزند بکشند. رسم ملوک الطوائف شیوع یافت و انواع فتنه و فساد به وقوع آمد و این حرکت باعث حرب و جدال میانه این جماعت و انگلیسیه و دیگر سلاطین گردید (شوشتری، ۱۳۶۳: ۲۵۵).

چند نکته مفهومی مهم در اینجا قابل تأمل است؛ نخست آنکه شوشتری ظهور «استدعای شورا» را در متن دوگانه دیرینه «عدالت/ظلم» قرار می‌دهد. لحظه انقلاب فرانسه، در این خوانش، واکنشی به ظلم پادشاه وقت است؛ با الگویی که اساساً برگرفته از نظام پارلمانی انگلستان تصور می‌شود که شوشتری آن را به صورت ضمنی از مجرای مفاهیمی چون «امر عمومی» و «مصلحت عمومی»، در کنار توجهی خاص به رابطه میان حاکم و مردم و اطلاع‌رسانی عمومی و نسبت میان پادشاهی، آزادی و قانون روایت می‌کرد (شوشتری همان، ۲۵۹-۲۶۳). دوم برخلاف انگلستان، فرانسویان -یا به تعبیر شوشتری «طایفه مخدوله فرانس»- تنها به استقرار شورا بسنده نکردند؛ آنان شاه خود را اعدام کردند. از نظر شوشتری، پیامد این شاه‌کشی، نه استقرار آزادی یا عدالت، بلکه حاکمیت «رسم ملوک الطوائف» و گسترش «فتنه و فساد» بود. سوم استفاده شوشتری از مفاهیم کهن ایرانی برای فهم امری به کلی نوظهور، بسیار گویاست. او برای تبیین فروپاشی نظم سلطنتی در فرانسه، به مفهوم «ملوک الطوائف» متوسل شده که در فرهنگ سیاسی ایران، نشانه ضعف اقتدار مرکزی و آشفتگی سیاسی است. در سنت ایرانی، سلطانی چون نادرشاه -که شوشتری به او ارادت دارد- نماد بازگشت به اقتدار یکپارچه و نفی «رسم» ملوک الطوائف تلقی می‌شد. از سوی دیگر -این نکته را در جایی دیگر به تفصیل تحلیل کرده‌ایم- این مفهوم در دوره مشروطه، به‌طور وارونه به خاستگاه دفاع از نظام مشروطه تبدیل شد؛ چنان که برخی مورخان مشروطه‌خواه با ارجاع به ایران باستان، به‌ویژه تجربه پارتیان و نظام اشکانی، از مشروطه‌خواهی به مثابه احیای یک سنت دیرینه ایرانی به دفاع برخاستند (ر.ک. به: عراقی، ۱۳۸۰: ۶۸۹-۶۸۶).

شوشتری بلافاصله پس از روایت شورش و شاه‌کشی فرانسویان، به ظهور ناپلئون پرداخته است (شوشتری، ۱۳۶۳: ۲۴۹-۲۵۰). برخلاف روایت او از پارلمان (که در تاریخ ایران به اشکال گوناگون دگرگون و تأویل شد)، ناپلئون شوشتری همان ناپلئون «ایرانی»‌ای است که گویینو نیز روایت کرده بود: آمیزه‌ای از عقل، تدبیر، شجاعت و اقتدار. تصویری که یادآور سنت شاهان مقتدر ایرانی است، اما در جهانی کاملاً متفاوت و مدرن بازپدیدار می‌شود. او ناپلئون را نه فقط چونان سرداری نظامی، بلکه به مثابه بازتابی از آرمان سلطنت مقتدر، واجد ویژگی‌هایی می‌بیند که فقدان آنها در شاهان قاجار به وضوح احساس می‌شود. در نظر شوشتری، ناپلئون پاسخی قاطع به هرج‌ومرج ناشی از «استدعای شورا» و سقوط اقتدار سلطنتی است. اگرچه شوشتری با صراحت به این قیاس اشاره نکرده، اما در سطح استعاری و نشانه‌شناختی، فروپاشی نظم سلطنتی در فرانسه و پیامدهای آن را با سقوط صفویه و فتح ایران توسط افغانان مقایسه کرده است. در این قیاس ضمنی، ناپلئون به مثابه نادرشاهی دیگر ظاهر می‌شود؛ شاهی مقتدر که در پی فروپاشی، سامان جدیدی بنیان می‌نهد. او نوشته است: «هر مردی دست زنی را گیرد و به رقص برخیزد... سوای زن خویش، از زنان دیگر با هر کس که دوست است، او را انتخاب کند... وعده کنند که امشب در فلان خانه، من با تو فلان رقص خواهم کرد» (شوشتری، همان، ۲۵۶). اگرچه این توصیف از آزادی روابط میان زن و مرد، در نگاه اول به عنوان نقدی اخلاقی بر جامعه غربی فهمیده می‌شود، اما در لایه‌ای دیگر، در تضاد با ناپلئون مقتدر ظاهر نمی‌شود، بلکه او را در برابر بی‌نظمی ناشی از این آزادی، نماد بازگشت نظم و اقتدار جلوه می‌دهد. این دوگانگی در تحلیل شوشتری، نقطه اتصال او به روایت سنتی ایرانی از قدرت است. از این رو، تصویر ناپلئون در متن شوشتری، پیش‌زمینه‌ای تاریخی برای ظهور رضاخان نیز فراهم می‌سازد: ناپلئون ایرانی، چونان پیش‌نمونه شاه مقتدر مدرن.

روایت پارلمان و ناپلئون در مسیر طالبی ابوطالب خان

ابوطالب خان از نخستین سفرنامه‌نویسان فارسی‌زبان است که روایت خود را از جریان سفری واقعی به نقاط مختلف جهان، از جمله اروپا، سامان داده است. توکلی طرقي در اهمیت این سفرنامه به این حقیقت که محصول برخوردی مستقیم با انگلستان است و سیزده سال پس از انقلاب فرانسه نوشته شده، توجه کرده است (توکلی طرقي، ۱۳۹۵: ۲۲۶-۲۲۷). بسان شوشتری، ابوطالب‌خان نیز از مجرای مفاهیمی چون «پبلک بلدنگ» (public building) به نهادهای سیاسی و اجتماعی انگلستان توجه کرده و آن را «عمارت متعلق به جمهور» دانسته است (اصفهانی، ۱۳۵۲: ۱۸۹). یکی از فزاینده‌های اساسی در روایت ابوطالب‌خان از نظام سیاسی انگلستان، توصیف نسبت قدرت حاکمان با آزادی مردم است (اصفهانی، همان، ۲۳۱). می‌توان نتیجه گرفت که ابوطالب‌خان گرچه از منظر عقل سنتی ایرانی، به

نسبت جدید میان مردم و حاکمان اروپایی می‌نگرد، اما در نخستین لحظات شکل‌گیری درک تفاوت میان وضعیت رعیت در ایران و وضعیت شهروند در اروپا قرار گرفته است. این تفاوت، بعدها به یکی از مسائل بنیادین اندیشه سیاسی ایران مدرن تبدیل شد.

تلقی ابوطالب‌خان از انقلاب فرانسه، در کلیات مشابه روایت شوشتری است، اما در جزئیات بسیار بسط‌یافته‌تر و ساخت‌یافته‌تر جلوه می‌کند. او انقلاب فرانسه را به صراحت «نالش عوام» (همان، ۲۸۷) نامیده و همچون شوشتری آن را ناشی از کوشش برای استقرار الگویی شبیه به نظام پارلمانی انگلستان دانسته و هدف این نالش را جاری شدن امور طبق «نقشه ریاست به‌طور انگلش» تلقی کرده است. روایت او از «نقشه ریاست به‌طور انگلش»، بیانی اولیه و غیرمفهومی از ایده تفکیک قواست (همان، ۲۳۹-۲۴۲). از دید ابوطالب‌خان، روند انقلاب در چند مرحله به وقوع پیوست که غایت آن، استقرار پارلمان بود. او در تحلیل مرحله نخست، نوشته است که خواست مردم فرانسه صرفاً محدود به کوتاه کردن دست سلطنت از تصرف در اموال و تصمیمات بود، اما در مرحله دوم، هنگامی که پادشاه از «خواب غفلت» بیدار شد و نمایندگانی را به منظور مشورت به پاریس فرا خواند، طرح جمهوری (ری‌پبلیک) مطرح گردید. این احتمالاً نخستین اشاره صریح در ادبیات سیاسی جدید فارسی به مفهوم «جمهوری» (Republic) به عنوان یک نظام سیاسی مدرن است؛ نکته‌ای که از حیث تاریخ تحول مفاهیم، اهمیت ویژه‌ای دارد. البته ابوطالب‌خان در بیانی مترقی‌تر از الموسوی، مفهوم جمهوری را به روشنی در تقابل با سلطنت تعریف کرده و پارلمان را نه صرفاً نهادی قانونی، بلکه ابزار و نهاد پشتیبان جمهوریت دانسته است. در این روایت، جمهوری نه صرفاً به معنای فقدان سلطنت، بلکه به معنای برقراری نوعی توازن قدرت و توزیع مشروعیت سیاسی میان مردم و نمایندگان آنان است (همان، ۲۸۷-۲۸۸).

نتیجه خواست مردم فرانسه برای استقرار «ری‌پبلیک» و اجرای «نوع ریاست انگلستانی»، از منظر ابوطالب‌خان، چیزی نبود جز وقوع «انقلاب عظیمی در فرانس» که طی آن: «اقویا ضعیف و ضعفا قوی گردیدند و عامه با قانون «ری‌پبلیک»، اهل شوری از خود معین کرده» (اصفهانی، ۱۳۵۲: ۲۸۸). در این روایت، مفهوم انقلاب تا حدودی از مضامین سنتی «فتنه» و «بلوا» فاصله می‌گیرد و به تدریج جای خود را به برداشتی ساختارمندتر و نظام‌مندتر از تحول سیاسی می‌دهد. این لحظه، گامی مقدماتی در جهت دگرذیبی مفهوم «انقلاب» از معنا و دلالت‌های منفی و مقدمه‌ای برای ورود واژه «رولوسيون» (revolution) به زبان فارسی، آن هم بدون ترجمه، اما با تبیین مفهومی توسط روشنفکران آینده است. در این گذار معنایی، خاستگاه جدی‌ترین جدال سیاسی مدرن ایران نیز ریشه دارد: جدال میان آزادی و استبداد، یا به بیانی دقیق‌تر، پارلمان‌خواهی (مشروطه‌خواهی) در برابر پادشاهی‌خواهی.

ابوطالب‌خان ناپلئون را مردی «در شجاعت و اصابت رأی منفرد» دانسته (اصفهانی، همان، ۲۹۶) و

در روایتی که ترکیبی از تاریخ‌نویسی و نصیحة‌الملوک‌نویسی است، بر تنش میان جمهوری فرانسه و تهدیدات خارجی تمرکز کرده است؛ به‌ویژه تهدید از جانب پادشاه روسیه و دولت «جرمن» که با «شکستن عهد فرانس» منجر به وقوع جنگ شد، در متن او موجب بروز «تشویشی» در دل جمهوری می‌شود. در نتیجه این اضطراب و آشفتگی، برخی از جمهوری‌خواهان به ناپلئون پیغام فرستادند که اگر از مصر بازگردد و خود را به پاریس برساند، زمام امور را به او خواهند سپرد (همان، همان‌جا). پس از ورود ناپلئون به پاریس، او بدون مواجهه با مقاومتی جدی، با جمعی از یاران خود وارد خانه حکومت شد و اعضای جمهوری را که بی‌محافظ و به شکل رسمی جمع شده بودند، دستگیر کرد و خود را «فرست کانسل» نامید (همان‌جا). در این روایت، ظهور ناپلئون نه صرفاً به‌مدد کودتایی نظامی، بلکه از مجرای انتقال تدریجی از جمهوریت نظری به تمرکز اقتدار فردی و بازگشت به الگویی مقتدرانه از رهبری صورت‌بندی شده است؛ الگویی که برای خواننده ایرانی قاجاری، با تصویری آشنا از شاه مقتدر پیوند می‌خورد و در آینده، خود را دیگر بار در جدال مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی نمایان می‌کند.

روایت پارلمان و ناپلئون در سفرنامه میرزا صالح شیرازی

در میان سفرنامه‌های قاجاری، سفرنامه میرزا صالح شیرازی در برخی از لحظات، بیش از آنکه اثری صرفاً در ژانر سفرنامه‌نویسی باشد، به تاریخ‌نگاری سیاسی نزدیک می‌شود. شیرازی در بررسی خود از انگلستان، این کشور را به صراحت «ولایت آزادی» نامیده است. این آزادی در نظر شیرازی نه هرج‌ومرج، بلکه نوعی آزادی مقید به نظم و قانون است و در آن همگان از شاه و گدا «موافق نظام ولایتی مقید» می‌باشند (شیرازی، ۱۳۴۷: ۲۰۵). در این توصیف، شیرازی باز هم احتمالاً برای نخستین بار در نثر فارسی به شکلی مفهومی و منسجم، تلاش کرده است توازن میان آزادی و قانون را در قالب مفهومی به نام «نظام ولایتی مقید» بازگو کند؛ مفهومی که به وضوح معادل نظری نظم مشروطه سلطنتی است؛ با تکیه بر برابری در قبال قانون، مسئولیت‌پذیری عمومی و نظم همگانی. در ادامه، شیرازی روایتی موجز از تاریخ انگلستان ارائه داده است تا پیوند میان تحول تاریخی و تحقق آزادی سیاسی را به تصویر بکشد. این روایت، به‌ویژه از حیث شکل‌گیری نگاه فلسفی-سیاسی ایرانیان به رابطه میان نظم سیاسی، قانون و آزادی، دقیقه‌ای کلیدی در تکوین مفاهیم جدید است.

شیرازی در خلال بررسی تاریخ انگلستان، ضمن توجه به چگونگی پیدایش ایالات متحده آمریکا - که آن را «ینگ دنیا» نامیده - اشاره‌ای گذرا اما معنادار به انقلاب فرانسه نیز داشته است (شیرازی، ۱۳۴۷: ۲۵۷-۲۶۰). از نظر او، در سال ۱۷۸۹ «بلوای عامی» در فرانسه به وقوع پیوست که پیامد آن محدودسازی قدرت سلطنت توسط مجلس مشورت (پارلمان) و بی‌اثر شدن نقش پادشاه در عرصه سیاست خارجی و

داخلی بود (شیرازی، همان، ۲۷۳)؛ زیرا از نظر انقلابیون، عزت و مقام شایسته اشخاصی است که دارای «قابلیت و استعداد» ذاتی باشند، نه صرفاً مورد توجه شخص پادشاه. این تأکید بر «قابلیت» و «استعداد فردی» که بعدها در شکل‌گیری تصویر ناپلئون نقش ایفا کرد، نخست در چهره روبسپیر ظاهر شد. شیرازی به تفصیل از اعدام پادشاه و همسرش در سال ۱۷۹۳ سخن گفته و این اقدام را تصمیم «اهالی شرع فرانسه» معرفی کرده است. در نتیجه این رخداد، به زعم شیرازی، فرانسه وارد مرحله‌ای از هرج و مرج و آشوب شد که زمینه را برای ظهور چهره‌هایی چون روبسپیر فراهم کرد (همان، همان‌جا). روبسپیر در این روایت، چهره‌ای شیطانی و مسبب فتنه‌ای بی‌سابقه معرفی شده است. البته در این بستر بی‌ثبات، چهره دیگری پدیدار می‌شود: ناپلئون. میرزا صالح ناپلئون را با دوگانه‌ای خاص توصیف کرده است: از یک سو او را هم‌سنگ قیصر روم دانسته و از سوی دیگر، نماد قدرت، دلاوری و انسجام دیده است (همان، ۲۷۳-۲۷۴). در ادامه، به سلطنت رسیدن ناپلئون را در سال ۱۸۰۴ یادآور شده است: «در سال ۱۸۰۴ بناپارت مسمی به امپراتور و پادشاه فرانسه گردید و بعد از آن ید طولی در فرنگستان بهم رسانیده، از هر سو به جدال و جنگ مشغول شده و ولایت آنها را ملحق به ولایت فرانسه نموده» (همان، ۲۷۷). بدین ترتیب، در روایت میرزا صالح، انگلستان نماینده «نظام ولایتی مقید» است که تعادل میان آزادی و نظم را حفظ کرده، درحالی که فرانسه صحنه شکست این توازن و ظهور پیاپی «فتنه‌سازانی» چون روبسپیر و «شاهان مقتدری» چون ناپلئون است. این دوگانگی مفهومی، نه تنها در تصویر ذهنی ایرانی از مدرنیته سیاسی، بلکه در جهت‌گیری‌های سیاسی مشروطه‌خواهان و استبدادگرایانه آینده، نقشی اساسی ایفا خواهد کرد.

جدال ناهم‌زمان مشروطه‌خواهی آخوندزاده و پادشاهی‌خواهی الموسوی

آخوندزاده، مشروطه و نقد استبداد

هرگونه روایت از روشنفکران دوران قاجار و صدر مشروطه، ناگزیر با مناقشاتی مفهومی و تفسیری همراه است. در این میان، چهره‌هایی چون میرزا فتحعلی آخوندزاده، ملکم‌خان ناظم‌الدوله و میرزا آقاخان کرمانی در زمره‌ی بحث‌برانگیزترین شخصیت‌های این دوران‌اند. انتخاب آخوندزاده در این نوشتار به عنوان نماینده پارلمان‌خواهی و بنابراین چهره‌ای محوری در مشروطه‌خواهی، نه اتفاقی است و نه بی‌قصد. این انتخاب متکی بر خوانشی است که او را در تقاطع دو گفتمان اصلی دوران خود جای می‌دهد: ناسیونالیسم رمانتیک و پروژه استقرار نظام حکومت قانون.

آخوندزاده بیش از هر روشنفکر دیگری در این دوره، تجسم نوعی تنش مفهومی است؛ تنش میان آرمان‌خواهی ناسیونالیستی و عقلانیت مشروطه‌خواهانه. اگرچه می‌توان در آثار اغلب روشنفکران قاجار

رد پای آشکال مختلفی از گرایش‌های ناسیونالیستی را پی گرفت، اما در اندیشه آخوندزاده این گرایش با نوسان میان عاطفه ملی و خواست نظم حقوقی، به سطحی خاص از بحران رسیده است. او نه صرفاً اندیشمندی متناقض، بلکه شخصیتی بسیار تنش‌مند است؛ تنش‌ی که در تلاش برای تفسیر آزادی، قانون و دولت ملی، شکلی از ناآرامی فکری و زبانی به وجود می‌آورد. همسو با فریدون آدمیت -البته با فاصله‌گذاری از وجوه اغراق‌آمیز تحلیل او- می‌توان گفت که اندیشه سیاسی آخوندزاده واجد نظامی درونی و هدف‌مند است (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۴۰). این نوشتار تمرکز خود را بر وجه تنش‌آلود اندیشه او قرار داده است؛ تنش‌ی که میان میل به بازسازی شکوه ایران باستان و تأسیس دولت قانون‌مدار مدرن معلق مانده است. بر همین اساس، می‌توان خوانشی مکمل از اصغر شیرازی نیز ارائه داد. او در تحلیلی دقیق، اندیشه آخوندزاده را آمیزه‌ای از «ناسیونالیسم شهروندانه» و «ناسیونالیسم رمانتیک» معرفی کرده است؛ ترکیبی که گرچه واجد عناصر نوگراست، اما در دستیابی به الگویی منسجم از آزادی و دولت، با بحران‌های مفهومی روبه‌رو می‌شود (شیرازی، ۱۳۹۶: ۱۵۸/۱).

یکی از اساسی‌ترین مسائل فکری روشنفکران دوره قاجار و صدر مشروطه، تبیین جایگاه و یا به صورت دقیق‌تر، تعیین تاریخی ایران در تاریخ جهانی و نظم بین‌المللی مدرن بود. این پرسش بر بستر تکیه‌گاه‌های نظری و وضعیت اجتماعی-سیاسی خاص ایران آن عصر، روشنفکران را در متن شکاف مفهومی میان «شکوه ایران باستان» و «برتری اکنون اروپایی» قرار می‌داد. حاصل این شکاف، تلاش برای فهم اکنون و در عین حال، گذار از آن بود. روشنفکران برای این گذار، در جست‌وجوی خاستگاهی مشروع برای مدرنیته اروپایی در تاریخ فرهنگی ایران باستان برمی‌آمدند؛ تاریخی که در تلقی آنان، به‌طور آشکار از هرگونه پیوند اسلامی تهی شده بود و در افق اسطوره‌ای ایران پیش از اسلام بازتعریف می‌شد. از نظر آخوندزاده، نسخه اولیه آزادی، حکومت قانون و برابری، نه پدیده‌ای غربی، بلکه در اصل، ریشه در «پیمان فرهنگ» ایران باستان دارد؛ فرهنگی که در نگاه او، نخستین نطفه‌های عقلانیت و عدالت را نهاده بود. این صورت‌بندی باستان‌گرایانه، تنها به آخوندزاده محدود نمی‌شود. در میان طیفی از روشنفکران قاجاری، تلاش برای دفاع از پارلمان، ضرورت حکومت قانون و مشروعیت‌بخشی به ایده‌های مشروطه‌خواهانه، غالباً به ارجاعاتی به تاریخ ایران باستان و عناصر ناسیونالیسم رمانتیک منتهی می‌شود. در واقع، در لحظات بحران مشروعیت مفاهیم سیاسی مدرن، سیاست هویت -به‌ویژه در شکل باستان‌گرایانه آن- به ابزاری برای تثبیت و توجیه این مفاهیم تبدیل شده بود. از این منظر، می‌توان پرسید که: آیا بخشی از انسداد مفهومی در اندیشه روشنفکرانی چون آخوندزاده در دفاع از آزادی و نظام مشروطه، حاصل آن نبود که به جای درگیری نظری با مفاهیم مدرن در افق تاریخی خودشان، به سیاست هویت و ارجاعات باستان‌گرایانه پناه بردند؟ و آیا این رجعت مستمر به تاریخ پیشامدرن ایران

که اغلب در قالب ناسیونالیسم رمانتیک و ارجاع به عظمت ایران باستان بازنمایی می‌شد- مانعی بر سر ورود به «جدال بر سر زبان» نبود؟ یعنی همان منازعه‌ای که در آن باید برای بازتعریف و تثبیت مفاهیمی چون آزادی، قانون، عدالت و مشروطه در افق مفهومی مدرنیته، مبارزه کرد؟ در حد ضرورت بحث کنونی، تنها یادآور می‌شویم که هر ارجاع غیرتاریخی و زمان‌پیشانه به گذشته، هنگامی که در خدمت مشروعیت‌بخشی به مفاهیم مدرن قرار می‌گیرد، در نهایت امکان آزادی را به انقیاد خاطره‌های نامرتب و اسطوره‌های از گذشته درمی‌آورد. بدین ترتیب، لحظاتی که آزادی، عدالت، مشروطه، برابری یا حقوق زنان به ایران باستان ارجاع داده می‌شوند، لحظاتی نیستند که به پیشروی مفهومی بینجامند، بلکه واپس‌نشینی به قلمرو خاطره‌اند. چنین ارجاعاتی، گریز از منازعه‌زبانی بر سر معنای آزادی‌اند؛ گریز از نیاز به استدلال و درگیری نظری؛ و پناه بردن به اسطوره برای دفاع از مفاهیم. اکنون با این مقدمات مفهومی، می‌توان به تحلیل درک مشخص آخوندزاده از مفاهیم مشروطه و استبداد پرداخت. تحلیل تلقی آخوندزاده از مشروطه‌خواهی و نقد استبداد، به دلیل تعلق نسبی او به سنت اندیشه‌مدرن، می‌باید با بررسی انسان‌شناسی فلسفی او آغاز شود.

در نظر آخوندزاده، هستی انسانی نوعاً با ضرورت «ترقی» گره خورده است. این ترقی جز از رهگذر تحقق «آزادی خیالات» ممکن نمی‌شود (آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۹). نتیجه ضروری ترقی از منظر او، نیل به وضعیتی است که با عنوان «سیویلزاسیون» (تمدن) توصیف می‌شود. در اندیشه آخوندزاده، می‌توان دو تعریف بهم پیوسته از مفهوم سیویلزاسیون بازشناخت. در تعریف نخست، او سیویلزاسیون را مفهومی عام و دربرگیرنده «جمیع صنایع و فنون و اقتدار دولتی و آسایش ملتی و امثال اینها، از انواع و اقسام شروط مدنیت» می‌داند (آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۹۳). در تعریف دوم که در مکتوبات کمال‌الدوله آمده است، سیویلزاسیون با تأکید بر خروج بربریت و تکامل علم و معرفت و صنعت تبیین می‌شود (آخوندزاده، ۱۳۹۵: ۱۴). آخوندزاده در یکی از نامه‌های خود، وضع کنونی ایران را استمرار نوعی استبداد می‌داند که ریشه در غلبه اعراب دارد. به نظر او، سلاطینی که پس از حمله اعراب بر ایران سلطنت کرده‌اند، نه برای مصلحت عمومی، بلکه برای بهره‌برداری شخصی و حظ نفسانی خود حکومت کرده‌اند (آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۱۰۴). از این منظر، اندیشه مشروطه‌خواهانه آخوندزاده، تلاشی است برای برون‌رفت از سنت «دیسپوتی» از رهگذر استقرار حکومت قانون. درک دقیق او از مفهوم دیسپوت - که در مکتوبات کمال‌الدوله صورت‌بندی شده - بر سه مؤلفه اساسی استوار است: نخست آنکه دیسپوت ناظر به یک نظام سیاسی معین است؛ یعنی یک صورت‌بندی نهادی مشخص که در آن اقتدار شخصی جایگزین حاکمیت قانون شده است. دوم، دیسپوت همان پادشاه مطلق‌الاختیار است؛ شاهی که هیچ محدودیت قانونی بر اعمال خود نمی‌پذیرد و به قدرتی نامشروط دست یافته است. سوم، رابطه دیسپوت با رعیت، نه رابطه‌ای

حقوقی میان حاکم و ملت، بلکه رابطه‌ای میان مالک و برده است؛ جایی که مردم از تمامی حقوق انسانی و آزادی‌های بنیادین محروم‌اند (آخوندزاده، ۱۳۹۵: ۱۳-۱۴).

چنین فهمی از استبداد، آخوندزاده را ناگزیر کرد تا مضامینی نوین به مفاهیمی چون ملت، انقلاب و آزادی تزریق کند؛ مضامینی که از بنیان با صورت‌بندی‌های سنتی سفرنامه‌ها و گزارش‌های اولیه ایرانیان از غرب متفاوت است. لحظه‌ای که در اینجا می‌توان آن را «لحظه آخوندزاده» نامید، همان لحظه‌ای است که زبان توصیفی سفرنامه‌ها، در تعریف و تحدید مفاهیمی چون انقلاب، مردم و آزادی، کارایی خود را از دست می‌دهد و نیاز به یک زبان مفهومی-سیاسی جدید احساس می‌شود. به باور آخوندزاده، راه برون‌رفت از بحران دیسپوتیسم در ایران - که در اصطلاح‌شناسی معاصر، می‌توان آن را بحران سلطنت مطلقه نامید- در گرو برپایی سلطنتی مشروطه و مبتنی بر حکومت قانون است. بدین ترتیب، پادشاه مطلوب در منظومه فکری او، نه فرمانروایی مطلق، بلکه فرمانبری مقید به قانون است؛ فرمانروایی که در اندیشه و عمل، مصالح عمومی، سعادت ملت و رفاه وطن را راهبر خویش می‌سازد. درست در این نقطه تحلیلی است که لغزش بنیادی آخوندزاده در افتادن به ورطه ناسیونالیسم رمانتیک باستان‌گرایانه، خود را نشان می‌دهد. او در تفسیری زمان‌پیشانه، سلطنت مطلوب را به گذشته‌ای اسطوره‌ای ارجاع داده و نوشته است که در ایران پیش از اسلام و در چارچوب آنچه «پیمان فرهنگ» می‌نامد، نمونه‌ای از چنین سلطنتی برقرار بوده است (آخوندزاده، ۱۹۶۳: ۲۲۵). با این حال، سویه مشروطه‌خواهانه اندیشه او در تأکید بر بنیان‌های مشخصی چون تشکیل پارلمان، آزادی بیان، آزادی اندیشه، مشارکت ملت در قانون‌گذاری و محدود شدن قدرت سلطنت، به روشنی تجلی می‌یابد (ر.ک. به: شیرازی، ۱۳۹۶: ۱۵۹/۱-۱۶۰).

الموسوی، نقد جمهوری و دفاع از سلطنت مطلقه

در سال ۱۳۱۵ق. الموسوی رساله‌ای با عنوان *ملت متمدن و تشکیلات آن* نوشت و به مظفرالدین شاه تقدیم کرد. این رساله دفاعی تمام‌عیار از سلطنت مطلقه و حمله‌ای نظری به جمهوری خواهی، مشروطیت و نهاد پارلمان است. رساله الموسوی از حیث محتوایی، بازتابی از واکنش منفی به اندیشه‌های وارداتی از غرب و نیز بازتاب تلقی سفرنامه‌نویسان از مفاهیمی چون پارلمان، جمهوری (رپبلیک) و انقلاب به مثابه فتنه و آشوب است. در عین حال، می‌توان رد پای تداوم اسطوره ناپلئون - در معنای مثبت یا منفی آن - را نیز در صورت‌بندی استدلال‌های الموسوی مشاهده کرد. از این منظر، رساله او را می‌توان بیانی مفهومی از نقد پارلمان خواهی و تجسم نظری دفاع از استبداد دانست.

در منظومه فکری الموسوی، مفهوم ملت اساساً با مفهوم امت خلط می‌شود؛ یا به عبارت دقیق‌تر، در سطح معناساختی، «ملت» در مقامی مفهومی با درونمایه مدرن مدرن، در نظام مفهومی پیشامدرن «امت»

و بدون اعتنا به دلالت‌های نوآئین آن مستحیل می‌شود. به تعبیر فیروزه کاشانی ثابت، الموسوی «از تفکرات و اعتقادات اسلامی برای بازیابی فرهنگ ایرانی استفاده می‌کرد» (کاشانی ثابت، ۱۳۸۹: ۱۹۲). ملت نزد الموسوی، دارای سه شعبه اصلی بوده است؛ نخست، هیأت سلطنت مقتدره؛ به مثابه نگهبان مملکت، حافظ ملت و آسایش رعیت و مجری عدالت. وزرا نیز جزو این هیأت‌اند. دوم هیأت علمیه علمای روحانی؛ شارعان شریعت و مربیان ملت‌اند؛ و سوم هیأت رعیت: اعم از اشراف و نجبا که وظیفه‌شان اطاعت از احکام دو شعبه نخست و اهتمام در تمویل عمومی ملت است (الموسوی، ۱۳۸۰: ۶۰۵-۶۰۶). تمرکز اصلی الموسوی بر شعبه نخست یعنی سلطنت مقتدره، به مثابه شرط ضروری برای تحقق کمال ملت است. در بیانی استعاری، او سلطنت را به چوپان و ملت را به گله تشبیه کرده و نوشته است: «گله را که شبان نباشد، کرکس از هم بدراند و در مرغزار زندگی‌شان آسوده نگذارد» (الموسوی، همان، ۶۰۶). جمهوری‌خواهی در این تمثیل، همان کرکس است که ثبات و امنیت گله (ملت) را تهدید می‌کند. از همین رو، الموسوی منتقدان سلطنت مطلقه و مدافعان جمهوری و آزادی را به شدت نکوهش کرده و آنان را «بیپوده‌سرایان صفحه ارض» خوانده است. به باور او، این جماعت جسارت آن را دارند که باور کنند اگر پیامبر اسلام (ص) در تأسیس دین و تربیت امت، گروهی را با خود شریک می‌ساخت، اساس مستحکم‌تری بنا می‌نهاد (همان، همان‌جا). از این منظر، در اندیشه الموسوی نه تنها جمهوریت با هرگونه نظم مشروع و الهی در تضاد است، بلکه اصل مشارکت عمومی در سیاست، نوعی انکار رسالت و حکمت پیامبرانه تلقی می‌شود. او برای توجیه نظریه خود در دفاع از سلطنت مطلقه و ردّ جمهوری‌خواهی، به تاریخ متوسل شده است. وی با اشاره به تاریخ فرانسه و نزاع پارلمان و پادشاه، مردم فرانسه را به سبب گره زدن پیشرفت فردی با تأسیس جمهوری، گرفتار «خیالات واهیه» می‌دانست (همان، ۶۰۷). الموسوی معتقد است آشنایی ایرانیان با ایده جمهوری، اساساً تحت تأثیر تجربه غربی و به‌ویژه فرانسه پدید آمده است؛ ایده‌ای بی‌سابقه در سنت تاریخی ایران (همان، ۶۰۸). او جهت تاریخی ارجاعات خود را به وضوح ترسیم کرده است: سلطنت مقتدره نه تنها مانع ترقی نیست، بلکه شرط آن است. این ادعا با ارجاع به پیشرفت قدرتهای سلطنتی، نظیر روسیه و بریتانیا تقویت می‌شود (همان، ۶۱۱). فرانسه به عنوان نمونه‌ای تاریخی از کشوری با پیشینه سلطنتی که به جمهوری تبدیل شد، نزد الموسوی نمونه بارز زوال است. او استدلال می‌کرد که پس از استقرار جمهوری، فرانسه از جبران صدمات آلمان ناتوان ماند و افول ناپلئون بناپارت، نتیجه مستقیم بی‌کفایتی نهادهای جمهوری‌خواه بود. در بیانی که سخت به زبان سیاست‌نامه‌نویسی پهلو می‌زند، او تأکید کرده است که: «هرچند فتح و شکست به تقدیرات ازلیه و اتفاقات ارضیه و در تمام دول بروز و ظهوری داشته

و دارد و در تحت قاعده مستقیم نیست»، اما در مورد فرانسه، عامل شکست «وکلائی ملت» بودند (همان، ۶۱۲-۶۱۳). لحنی نگران و هشدارآمیز سراسر متن را در بر گرفته و به نظر می‌رسد الموسوی در نگارش این رساله و تقدیم آن به مظفرالدین‌شاه، نگران تکرار تجربه فرانسه در ایران بوده و می‌کوشید با استدلالی تاریخی، نسبت به بروز و ظهور جنبش مشروطه‌خواهی در ایران جداً پروا دهد. گرچه ممکن است این داوری قدری سختگیرانه به نظر برسد، اما با توجه به تأکید مکرر او بر «ضعف ذاتی جمهوری» (همان، ۶۱۴)، معقول می‌نماید.

تقابل ناهمزمان مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی

می‌توان جدال میان مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی را در تقابل دو چهره فکری این دوره، یعنی آخوندزاده و الموسوی به روشنی بازشناخت. این تقابل، برخلاف ظاهر صرفاً نظری آن، مبتنی بر نظام مفاهیم و صورت‌بندی‌هایی بود که پیشتر در ژانر سفرنامه‌نویسی قاجاری شکل گرفته بود. نقد سلطنت مطلقه از جانب روشنفکران مشروطه‌خواه، هرچند از تحولات فکری غرب و ناکارآمدی شاهان قاجار تأثیر پذیرفته بود، اما خاستگاه مفهومی خود را در همان نظامی داشت که در سفرنامه‌ها بنیاد نهاده شده بود. از این حیث، حتی بدیل‌هایی که از سوی روشنفکران مطرح می‌شدند، متکی به صورت‌بندی مفاهیمی بودند که پیشاپیش از طریق سفرنامه‌ها وارد آگاهی ایرانی شده بود. در این بستر، آخوندزاده در مقام مدافع پارلمان و حکومت قانون، با نگاهی متأثر از ناسیونالیسم رمانتیک، استبداد سیاسی را نقد می‌کرد؛ نقدی که ترکیبی از آرمان‌خواهی سیاسی و نوستالژی تاریخ باستانی ایران بود. در مقابل، الموسوی در مقام حامی سلطنت مقتدره، ضمن طرد جمهوریت و آزادی‌خواهی، به بازتولید زبانی تئولوژیک-حکومتی پرداخت که صورت‌بندی آن نیز به گونه‌ای غیرمستقیم از همان تلقی‌های سفرنامه‌نویسان از تجربه فرانسه و جمهوری و ناپلئون اثر پذیرفته بود. اهمیت این تقابل در آن است که به مثابه تنشی مفهومی، پایه‌گذار گسست بنیادینی در زبان سیاست ایرانی شد؛ جدالی که در آستانه مشروطه، با فراز نظری گسترده‌تری وارد ساحت آگاهی ملی گردید. در این فضا، ناسیونالیسم رمانتیک و اسطوره‌گرایی ایرانی، در بزنگاه‌های تعیین‌کننده، به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به یکی از دو قطب این نزاع تبدیل می‌شد. البته این وضعیت، در ایران پس از ظهور رضاخان، به سرعت به سوی سلطنت‌گرایی شتاب گرفت و در نهایت، ناسیونالیسم ایرانی را نه به سوی استقرار نظام آزادی، بلکه به آستانه یک تأسیس اقتدارگرایانه سوق داد؛ تأسیسی که در آن، ناپلئون این بار نه در نسخه اسطوره‌ای فرانسوی آن، بلکه در کسوت نسخه در راه «ناپلئون ایرانی» به حیات خود در تخیل سیاسی ایرانیان ادامه داد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که در آستانه بروز جدال میان مشروطه‌خواهی و پادشاهی‌خواهی در ایران، الگویی مقدماتی از این تقابل به گونه‌ای ناخودآگاه در آثار گوینو طرح شده بود. با خاستگاه‌زدایی از گوینو و اطلاق نظام دوگانه ولتر/ناپلئون به تاریخ اندیشه سیاسی ایران مدرن، روایتی تبارشناسانه از شکل‌گیری این جدال صورت‌بندی شد؛ جدالی که یکی از بنیادی‌ترین نموده‌های بحران آزادی در تاریخ مدرن ایران به شمار می‌رود. بر مبنای این چارچوب روش‌شناختی و مفهومی، صورت‌بندی نظام‌مند دو قطب ولتر ایرانی-پارلمان و حکومت قانون- و ناپلئون ایرانی-سلطنت مطلقه- در آرای آخوندزاده و الموسوی دنبال شد. در این جدال ناهم‌زمان، می‌توان گفت که آخوندزاده در ساحت اندیشه سیاسی به پیروزی موقتی دست یافت، اما این پیروزی به دلیل ضعف‌های درونی و ناسازگاری‌های مفهومی، دوامی نیافت. مشروطه‌خواهی آخوندزاده از یک سو متأثر از ناسیونالیسم رمانتیک و اسطوره‌گرایی باستان‌گرایانه بود و از سوی دیگر، از زبان سفرنامه‌ها و مفاهیم تحریف‌شده‌ای چون پارلمان، آزادی و استبداد رهایی نیافته بود. بدین ترتیب، حتی مفاهیم بنیادین مشروطه‌خواهی نزد او، همچنان ذیل شبیح سنگین ناپلئون و نظام مفاهیم برآمده از سفرنامه‌های قاجاری معنا می‌یافت. در این چارچوب، الموسوی را می‌توان صورت افراطی و بسط‌یافته همان شبیح دانست؛ کسی که در دفاع از سلطنت مطلقه، به بازتولید اسطوره اقتدار و طرد جمهوریت پرداخت. انتهای منطقی این فراز استبدادی و فرود مشروطه‌خواهانه در ساحت اندیشه، ظهور سردار سپه در مقام منجی نظم و امنیت بود؛ پاسخی اقتدارگرایانه به بلوا، بحران و سرخوردگی. مشروطه‌خواهان برای صیانت از پروژه آزادی، می‌بایست مفاهیم بنیادین پارلمان، ملت، آزادی و حکومت قانون را از سیطره زبان آلوده سفرنامه‌ها و نشأت آن در زبان مخالفان مشروطه، آزاد می‌ساختند. ضربه دوم و شاید مهلک‌تر، از درون جنبش مشروطه‌خواهی برخاست: ناسیونالیسم رمانتیک و ارجاعات گذشته‌نگرانه زمان‌پریشانه؛ که به جای تحکیم زبان آزادی، به انقیاد آن در خاطرهای اسطوره‌ای نامربوط انجامید. از این منظر، در جدالی که شرح آن رفت، آخوندزاده گرچه سهمی بزرگ در گشودن فضای مفهومی جدید داشت، اما از ایجاد و تثبیت یک زبان راستین مشروطه‌خواهانه ناتوان ماند؛ زبانی که بتواند ضرورت آزادی و حکومت قانون را به گونه‌ای مستقل و مفصل‌بندی‌شده در افق تاریخ اندیشه ایرانی استوار سازد.

References

- Āḳundzāde, Mirzā-Fath'ali. 1351. *Maghālāt*. Gerdāvarandeh Bāqer-e Mo'meni. Tehran: Āvā.
[In Persian]
- Āḳundzāde, Mirzā-Fath'ali. 1395. *Maktubat-e Kamāl al-Dowleh*. Be ehtemām-e 'Ali' Asghar-e Hajdār. Tehran: Našr-e Bāšgāh-e Adabiyāt. [In Persian]
- Āḳundzāde, Mirzā-Fath'ali. 1963. "Nāmeḥ be Jalāl al-Din Mirzā Qājār." *In Alefbā-ye Jadid va Maktubāt*, edited by Hamid Mohammadzādeh. Baku. [In Persian]
- Adamiyat, Fereyduḥ. 1349. *Andišeḥā-ye Mirzā Fath'ali-ye Akhundzādeh*. Tehran: ḳārazmi.
[In Persian]
- Almusavi, Hosain ibn-e Mahmud. 1380. "Mellat-e Motamaddan va Taškilāt-e Ān." *In Rasā'el-e Siyāsi-ye Asr-e Qājār*, edited by Qolām-Hosain Zargarinezhād, 603–616. Tehran: Ketābkāne-ye Melli-ye Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān. [In Persian]
- 'Araqi, Sheyḳ-Ali. 1380. Constitutional Monarchy in Ancient Iran. *In Rasā'el-e Mašrutiat*, vol 1, edited by Qolām-Hosain Zargarinezhād. Tehran: Moasesse-ye Tahqiqāt va 'Olum-e Ensāni. [In Persian]
- Dāvāri Ardakāni, Reza. 1356. *Maghām-e Falsafeḥ dar Dowreh-ye Eslāmi-ye Tāriḳ-e Irān*. Tehran: Daftar-e Motāle'āt va Barnāme-rizi-e Farhangī. [In Persian]
- Esfahāni, Mirzā Abu-Tāleb ḳān. 1352. *Masir-e Tālebi*. Tehran: Franklin. [In Persian]
- Faraji, Mehdi, and Nasiri-Hāmed, Reza. 1400. "Persian Travelogues Composed in India: The First Narratives of the Britiṣ Constitutional Regime." *Faslnāmeḥ-ye Motāle'āt-e Šebhe Qāreḥ-ye Hend*, No. 41: 213–234. [In Persian]
- Gobineau, Arthur de. [n.d.]. *Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale* (trans. into Persian). [In Persian]
- Gobineau, Arthur, Comte de. 1859. *Trois ans en Asie (de 1855 à 1858)*. Paris: L. Hachette. [French]
- Hā'eri, Abdolhādi. 1374. *Āzādi-hā-ye Siyāsi va Ejtemā'i az Didgāh-e Andišeḡarān*. MaŠhad: Jahād-e Dānešgāhi. [In Persian]
- KāŠāni-Sābet, Firuzeh. 1389. *Afsāneḥā-ye Marzi*. Trans. Abolfazl Kalānki. Tehran: Ketāb-Sarā. [In Persian]
- Kamāli, Hosain. 1376. "Iran in Gobineau's Correspondence with Tocqueville." *IrānŠenāsi*, No. 35: 494–514. [In Persian]
- Kenāvet, Volfgāng. 2535. *Ārmān-e Šahriyāri dar Irān-e Bāstān*. Trans. Seyf al-Din Najmābādi. Tehran: Vezārat-e Farhang va Honar. [In Persian]
- Masruri, Sirus, Maniz, Vilnius, and Lawrsen, John, eds. 1403. *Irān va Asr-e Rowšan-gari*.

- Trans. Šahrbānū Sāremi. Tehran: Joqnus. [In Persian]
- Mojtahedi, Karim. 1383. Voltaire's historical reputation in Iran. *Tāriḡ-e Mo'āser*. No 29: 7-30. [In Persian]
- Mosleh, 'Ali-Asghar. 1381. "Gobineau and Corbin in Iran." *Farhang*, Nos. 41-42: 39-64. [In Persian]
- Sepehri, Omid. 1382. "Šagarf-nāmeḡ-ye Velāyat: The Oldest Persian Scripture on Western Civilization and England." *Ketāb-e Māh-e Tāriḡ va Joḡhrāfiā*, Nos. 66-67: 30-40. [In Persian]
- Širāzi, Asghar. 1396. *Irānīyat, Mellīyat, Jāme'at*. Tehran: Jahān-e Ketāb. [In Persian]
- Širāzi, Mirzā Sāleh. 1347. *Safarnāmeḡ-ye Mirzā Sāleh-e Širāzi*. With an introduction by Esmā'il-e Rā'in. Tehran: Rowzan. [In Persian]
- Šushtari, Mir 'Abd al-Latif. 1363. *Toḡfat al-'Ālam va Zeyl al-Toḡfeh*. Edited by Samad-e Movahed. Tehran: Tāhuri. [In Persian]
- Tabatabā'i, Javad. 1395. *Ta'ammoli darbāreh-ye Irān: Nazariye-ye Hukumat-e Qānun dar Irān*. Tehran: Minu-ye Kherad. [In Persian]
- Tabatabā'i, Javad. 1397. *Ta'ammoli darbāreh-ye Irān: Dibāčē'i bar Nazariye-ye Enḡeḡāt-e Irān*. Tehran: Minu-ye Kherad. [In Persian]
- Tavakoli-Tarāḡhi, Mohammad. 1395. *Tajaddod-e Bumi va Bāz-andiši-ye Tāriḡ*. Pardis-e Dāneš. [In Persian]
- Ya'qubi, Reza. 1402. "Concepts and Institutions of Public Law in Qajar Travelogues." *Irano-Islamic Research in Politics*, Vol. 2, No. 4: 166-192. [In Persian]
- Zāhed, Fayyāz, Hassās-Seddiqi, Hirmand, and Ābādiyān, Hosain. 1399. "Gobineau, Iranian Intellectuals and Aryanism and Decline Theories." *Jostārḡ-ye Tāriḡi*, No. 2: 1-19. [In Persian]